

NATIJAVIYLIKKA YO'NALTIRILGAN BUDJETLASHTIRISH BO'YICHA ILMIY-NAZARIY QARASHLAR.

Kamalov Shoxrux Olimdjonovich

Toshkent shahar Mirzo Ulug'bek tumani
Davlat soliq inspeksiyasi katta inspektori.
<https://doi.org/10.5281/zenodo.13922623>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 01- Oktyabr 2024 yil
Ma'qullandi: 05- Oktyabr 2024 yil
Nashr qilindi: 12- Oktyabr 2024 yil

KEYWORDS

*Natijaga yo'naltirilgan
budjetlashtirish, dasturiy
budjetlashtirish, rivojlantirish
dasturi, maqsadli indikator i.*

ABSTRACT

*Maqola Natijaga yo'naltirilgan budjetlashtirish tizimini
joriy etish yuzasidan ilmiy-nazariy qarashlarga
bag'ishlangan..*

So'nggi yillarda davlat budjetidan moliyalashtirish tizimida ko'pgina islohotlarning amalga oshirilishiga qaramay bu sohadagi bir qancha muammo va qiyinchiliklar hanuz o'z yechimini yetarlicha topgani yo'q. Eng avvalo, bu holat an'anaviy budjetlashtirish jarayonida samaradorlikni oshirish pirovardida qo'shimcha moliyalashtirish manbalarining talab qilinishi bilan davlat budjeti xarajatlarining ko'zlangan rejadan ortib ketishi bilan izohlanmoqda.

Shuni alohida ta'kidlash zarurki, so'nggi o'n yilda jahonning ko'pgina rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarida jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy sohalarida davlatning o'z vazifasini amalga oshirishda davlat boshqaruv tizimini ya'nada takomillashtirishni taqozo etmoqda. Jamiyatdagi islohotlarning natijaviyligi va uzviyligini ta'minlash maqsadida, avvalo, davlat moliya tizimida asosiy bo'g'in hisoblangan mamlakatning budjet islohotlarini, davlat budjet xarajatlarini aniq rejalashtirilgan natijalarga asoslangan ijtimoiy-iqtisodiy loyihalarni ajratish muhim va aytish mumkinki, zaruriy sharti bo'lib kelmoqda.

Bugungi iqtisodiyot tarmoqlarini diversifikatsiyalash sharoitida xarajatlarning transformatsiyalashuvi (bozor konyukturasidan kelib chiqib tez o'zgaruvchan xarajatlar) tabiiy xoldir. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash jarayonida budjet assignovaniyalarini tez o'zgaruvchanligini taqazo etuvchi xarajatlarga yo'naltirilishi, joriy moliyaviy rejalashtirish davomida pul mablag'larining pirovardida (vaqt o'tishi bilan) samara berishi ko'p jihatdan belgilangan maqsadlarning aniqligi va haqqoniyligiga bog'liq.

Xalqaro ekspertlarning ilmiy izlanishlariga qaraganda 1999-2000-yillarda dunyoning 75% davlati o'zining budjet ijrosidan natijani kutganligi ma'lum bo'lmoqda. Bu davlatlar XX asrning 80-yillaridan boshlab budjet ijrosida asosiy urg'uni faoliyatlarning natijaviyligiga qaratdilar. Bu jarayon, ayniqsa, **New Public Management (NPM)** davlat boshqaruv tizimiga asoslangan davlatlarda ilk bora qayd etilgan. Jumladan, bu jarayonni davlat boshqaruvi tizimi

amaliyotida Buyuk Britaniya, AQSH, Yangi Zelandiya va ko'pgina rivojlangan mamlakatlar keng tadbiri qildilar.

Natijaviylikka yo'naltirilgan budjetlashtirish amaliyoti chet ellik ekspert va olimlar tomonidan tanqidiy yondashuv asosida nazariy jihatdan talqin etib kelinmoqda. "Shuni alohida aytib o'tish kerakki, amaliyotda "natijaviylikka yo'naltirilgan budjetlashtirish" yoki "natijaviylik rejalashtirilgan budjet tizimi" haqida keng ommaga eshittirilgan bo'lsa ham haqiqatda esa bu jarayon budjet assignovaniyalarining ko'zlangan natijalarga yuqori darajada muvofiq emasligini anglatmoqdaki, yaqin kelajakda NYB amaliyotining barcha mamlakatlar iqtisodiyotiga keng ko'lamda xos bo'lgan yaxlit mexanizmi zarurligini anglatadi", deb ta'kidlaydi Menning Parison.

Shuningdek, Pollit Bauekertning fikrlariga qaraganda, "o'tgan yarim asrlik tajribada transformatsion xarakterdagi xarajatlar budjet mablag'larini natijaviylikka o'zaro bog'langan ko'pgina davlatlarda murakkabliklarni keltirib chiqardi", deya fikr bildiradi.

Yangi boshqaruv va budjet mexanizmi (NPM) joriy etilishiga birinchi galda, an'anaviy budjet tizimi sohasidagi nomutonosibliklar sabab qilib ko'rsatildi. NPM mexanizmining tarafdorlari an'anaviy smetali (xarajatli yondashuv) moliyalashtirishning noqulayliklari:

- budjet mablag'larining natijalarga emas, balki xarajatlarga yo'nalganligi;
- xarajatlar smetasining o'tgan davrga nisbatan joriy yoki kelgusi davr xarajatlarning rejalashtirilishi;
- yuzaga kelgan yangi talab va ehtiyojlarni o'z vaqtida boshqarish jarayonida murakkablikning yuzaga kelishi;
- tejalgan mablag'larning rag'batlantirishga berilmasdan qaytarilib olinishligi;
- budjet rejalarining murakkab va shaffofligi hamda boshqa holatlar.

Yuqoridagilarni qayd etib o'tgan holda, Devid Osbornning quyidagi fikrlarini keltiramiz. Olimning fikricha "ko'zlangan maqsadlarga erishish uchun ko'zlangan natijalarimiz umumiy o'lchovini aniqlashimiz lozim", deydi. Uning bu fikrlari quyidagilarda o'z aksini topgan:

- o'lchovi bo'lgan natijalarni amalga oshirish zarur;
- agar natijalarning o'lchovi bo'lmasa, siz o'z omad yoki omadsizligingizni bilib ololmaysiz;
- agar siz natijangizni bilib ololmasangiz, ularni zaruriy tarzda kengaytira olmaysiz;
- agar natijalaringizni kengaytira olmasangiz, natijasizlikni kengaytirish hisobiga rivojlanish tendensiyasiga ega bo'la olmaysiz;
- agar natijalaringizni aniqlash imkoniyatiga ega bo'lmasangiz, ulardan kerakli xulosalar chiqara olmaysiz;
- xulosa chiqarilmagan holda ish yuritilsa, yuzaga kelishi mumkin bo'lgan holatlarni bartaraf eta olmaysiz;
- agar natijalaringizni boshqara olmasangiz, jamiyatning qo'llab-quvvatlashiga erisha olmaysiz.

Shuningdek, Devid Osborn va Teda Geblera o'zlarining "**Reinverting Government**" ("Davlat sektorini qayta isloh qilish") ilmiy ishlarida davlat sektorining yangi boshqaruv mexanizmiga e'tibor qaratgan holda, "o'z faoliyatlari ko'rsatkichlarini o'lchay oladigan tashkilotlar - o'z faoliyatlarini oxir-oqibatda erishilishi zarur bo'lgan natijalarni moliyalashtirish muhimligini idrok etadilar", deb ta'kidlaydilar.

Shuning bilan birgalikda, yangi boshqaruv mexanizmi kuchli tanqidiy fikrga uchradiki, uni Yana D.Klark va Garri Sauyena “Davlat boshqaruv sohalarini natijaviylik prinsiplariga asoslanib isloh qilish – reallik va noreallik chegarasidan o‘rin oladi”, deb qayd etadilar. Olimlar bunday fikrlarini olg‘a surishlariga sabab qilib quyidagi bir qator muammoli vaziyatlarni keltirdilar va tahlil qilib, isbotlashga harakat qildilar, bular:

- natijalarni boshqarish tizimi, birinchi galda, sanoat ishlab chiqarishga xos bo‘lib, uncha murakkablik kasb etmagan ishlab chiqarish funksiyalarini qamrab olish pirovardida bir turdagi natijaga erishadilar (bu fikrni D.Osborn va T.Goblera fikrlariga qarshi degan holda, ular “oddiy holdagi jarayonlarni (ya’ni siklik xarakterdagi) an’naviy-ma’muriy tipdagi budjetlashtirish ham amalga oshira oladi, NYBning bosh maqsadi siklik tusga ega bo‘lmagan va turli darajadagi davlat boshqaruvidagi vazifalarni hal etish zaruriyatiga qaratilgan bo‘ladi”);

- davlat muassasalari o‘z faoliyatlarining ko‘p maqsadlilik bilan tavsiflanadi, misol uchun – mustaqillikni asrash, ijtimoiy tovarlar bilan ta‘minlash kabi sohalarini o‘lchash uchun ham baholash uchun ham yagona prinsip mavjud emasligi;

- xarajatlar va ularning natijalari o‘rtasidagi sabab bog‘liqlik davlat sektorida juda ham kuchsizligi;

- vaqt omilining xarajatlar va ularning natijalariga ta‘sir doirasining aniq tavsifga ega emasligi;

- ko‘pgina natijalarni o‘lchovlari ham, baholash usullari ham subyektivligi, ularning mutloq va neytral xarakterlanishi uchun haddan tashqari ko‘p mablag‘ning zarurligi;

- ilg‘or kadrlar muammosi va boshqalar.

Natijalarni boshqarishni joriy etishdagi murakkabliklarni golland olimi Xans de Bryuyd o‘zining “Davlat sektorida natijalarni boshqarish” kitobida batafsil yoritishga harakat qildi. Mazkur ish ko‘pchilikda qiziqish uyg‘otdi. Xans de Bryuyd asosiy urg‘uni faoliyatlarni amalga oshiruvchilarga yoki bo‘lmasa “o‘yinchilarga” qaratib, umumiy terminologiyada “**strategik xulq**” tushunchasini qo‘lladi. Bu tushuncha maqsadini u amalga oshirishda qat‘iylikni ifodalaydigan sifat qilib tasvirladi.

Xans de Bryuyd muammoga teng muvozanatda yondashishga harakat qildi. Tahlillar natijasida u quyidagi xulosani taqdim etdi:

1.2.1-jadval

No	Ish sifatini aniqlash mumkin	Ish sifatini aniqlash murakkab
1.	Tashkilot mahsulot ishlab chiqaradi	Tashkilotning umumiy majburiyati mavjud
2.	Mahsulot oddiy	Mahsulot murakkab
3.	Tashkilot mahsulot ishlab chiqarishga ixtisoslashgan	Tashkilot turli jarayonlarga ixtisoslashgan
4.	Mustaqil faoliyat	Hamjihatlikdagi faoliyat
5.	Mahsulot boshqa mahsulotga bog‘liq bo‘lmagan holda ishlab chiqariladi	Mahsulot o‘zaro aloqadorlikda ishlab chiqariladi
6.	Yagona mahsulot	Ko‘p turdagi mahsulot
7.	Barqaror (stabil) tashqi muhit	O‘zgaruvchan (dinamik) tashqi muhit

Keltirilgan jadval asosida Xans de Bryuyd quyidagi muhim xulosalarni qayd etib o‘tadilar. Ular:

Birinchiidan, davlat sektori xizmatlari xususiy sektordan farqli ravishda o'ziga xos tabiatiga egadir. "Davlat sektori xodimlari ishlab chiqaradigan tovarlar yoki ko'rsatadigan xizmatlar o'zining turli xildagi tovarlar va xizmatlarni o'z atrofida birlashtirishi bilan murosaga keladi. Shuningdek, turli darajadagi guruhlar o'z ehtiyojlarini qondirishlari uchun davlat boshqaruvining turli xil faoliyatlari samaradorligi zarur hisoblanadi. Bu sifat majmualarini o'zaro aloqadorligi natijalarni baholash tizimida yetarlicha izohlash murakkabdir".

Davlat hamda xususiy sektorlar faoliyatlarining natijalariga boshqa ekspertlar ham e'tibor qaratadilar. "Bir tomondan, xususiy sektor bozorda oddiy natijalarga erishadilarki, bozordagi keskin raqobat muhitida xaridor (iste'molchi)lar ehtiyojlarini to'g'ridan-to'g'ri ta'minlaydilar. Ikkinchi tarafdan, davlat sektori murakkab natijalarni ko'zlaydi, bevosita xaridor (iste'molchi)lar bilan emas, balki ularga xizmat qiluvchilar orqali raqobatning kuchsizligi sharoitida faoliyatlarini amalga oshiradilar. Shuning bilan birgalikda, davlat sektori faoliyatlarining ko'pqirraligi, iste'molchilar bilan bevosita yoki bilvosita aloqalarda natijalarini ta'minlashga harakat qilishi lozim".

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Budget kodeksi.
2. 30.12.2021-yildagi O'RQ-742-son "2022-yil uchun O'zbekiston Respublikasining Davlat budjeti to'g'risida" Qonuni
3. 25.12.2020-yildagi O'RQ-657-son "2021-yil uchun O'zbekiston Respublikasining Davlat budjeti to'g'risida"gi Qonuni
4. 30.12.2020-yildagi PQ-4938-son "O'zbekiston Respublikasining "2021-yil uchun O'zbekiston Respublikasining Davlat budjeti to'g'risida"gi Qonuni ijrosini ta'minlash chora-tadbirlari to'g'risida" qarori
5. 30.12.2021-yildagi PQ-73-son O'zbekiston Respublikasining "2022-yil uchun O'zbekiston Respublikasining Davlat budjeti to'g'risida"gi Qonuni ijrosini ta'minlash chora-tadbirlari to'g'risida" qarori
6. 28.02.2023-yildagi PF-27 2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasini "Insonga e'tibor va sifatli ta'lim yili"da amalga oshirishga oid davlat dasturi to'g'risida
7. 30.12.2022-yildagi O'RQ-813-son 2023-yil uchun O'zbekiston Respublikasining Davlat budjeti to'g'risida
8. И.В. Стародубров "Бюджетирование, ориентированное на результат, на региональном и муниципальном уровнях: подходы и рекомендации" – М.: ИЕПП, 2008. Стр. 9-26